

30.2:94(477.64)(092)176/177"П.Калнишевський

Сергій СЕГЕДА

ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ: СОЛОВЕЦЬКЕ УВ'ЯЗНЕННЯ, ДОЛЯ МОГИЛИ, АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ

Узагальнюються дані історичних джерел і наукових розвідок, які стосуються обставин ув'язнення і умов утримання в Соловецькому монастирі останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського. Простежується доля його могили, місцезнаходження якої нещодавно було встановлено за підсумками археологічних досліджень. Наведено дані про зовнішність і антропологічні риси цього відомого діяча української історії реконструйовані на підставі аналізу літературних джерел і найновіших антропологічних досліджень.

Ключові слова: козацтво, останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський, могила, антропологічні риси.

© С. СЕГЕДА, 2018

Петро Калнишевський, останній кошовий отаман Запорозької Січі — знакова постать української історії. Природно, що біографія, політична діяльність, мотивація вчинків цієї особистості давно привертала увагу вчених, які досліджували феномен українського козацтва [17; 6; 21]. Зацікавленість цією проблематикою особливо поглибилась після проголошення незалежності України, коли з неї було зняте багатолітнє ідеологічне «табу». Активізувались пошуки документів в архівах Російської Федерації, з'явилися узагальнюючі праці, в яких на підставі нових даних реконструйовано чимало маловідомих сторінок життєдіяльності Петра Калнишевського [13; 14; 1; 12; 16]. Все ж в його біографії все ще залишаються певні «білі плями», що зумовлено обмеженістю документальних джерел.

Метою даної статті є узагальнення наукових даних, які стосуються обставин і умов соловецького ув'язнення Петра Калнишевського, довкола яких в минулому було створено чимало міфів; долю його могили, що донева викликала більше запитань, аніж відповідей; зовнішність і антропологічні риси козацького отамана, реконструкція яких здійснена на підставі аналізу літературних джерел і найновіших антропологічних досліджень.

З'ясовано, що Петро Калнишевський народився в селі Пустовійтівка в Посуллі [15, с. 272, 275], де на початку XVII ст. в прикордонній смузі між Річчю Посполитою та Московською державою козаки заснували кілька слобод. Коли це трапилось — достеменно не відомо. За скупими історичними свідченнями, він був старшим сином козацької вдови Агафії, мав сестру та брата. Відомості про освіту кошового, першу половину життя, про його батька відсутні [13, с. 10].

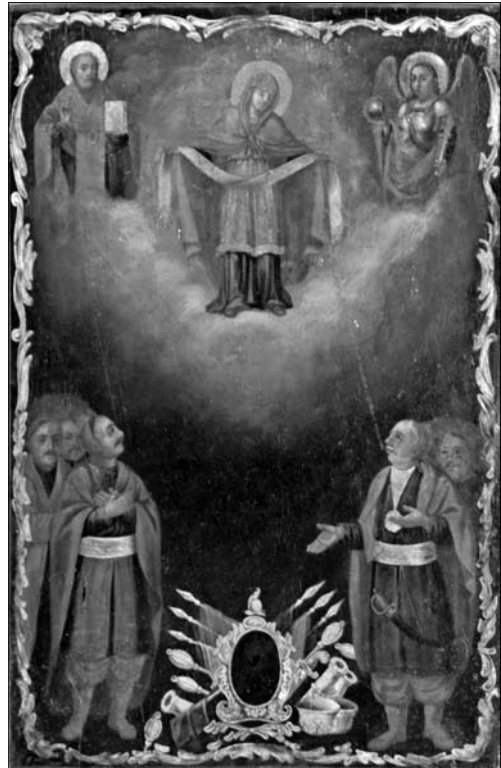
Припускали, що Петро Калнишевський з'явився на Січі після російсько-турецької війни 1735—1739 рр. Тут його записали до Кушівського куреня під прізвищем «Калниш». З 50-х років XVIII ст. він належав до вузького старшинського кола, що керувало січовими справами. В січні 1762 року Петра Калнишевського вперше обрали кошовим отаманом Запорозької Січі, але невдовзі змістили з цієї посади. Через три роки він посів її знову і з тих пір обирався кошовим отаманом 10 разів поспіль аж до моменту знищення останнього осередку козацької вольності.

В ніч на 17 червня 1775 р. за розпорядженням імператриці Катерини II дві колони російського війська під командуванням генерала Петра Текелія не-

помітно наблизилася до Нової (Підпільнецької) Січі, захопили гавань із козацьким флотом і проникли всередину укріплень коша. Козацькій залозі, яка налічувала лише близько трьох тисяч осіб (більшість запорожців з дозволу кошового отамана в цей час залишила кіш), було запропоновано здатися. Після бурхливих дебатів на старшинській раді, коли частина козаків пропонувала битись до останнього, Петро Калнишевський зі старшинами, за наполяганням «начальника січових церков» архимандрита Володимира (Сокальського), вирушив на перемовини з Петром Текелієм, наказавши козакам-запорожцям не чинити опору [17, с. 558]. Майже відразу після цього кошовий отаман, військовий суддя Павло Головатий, військовий писар Іван Глоба та інші козацькі старшини були взяті під арешт. Запорозька Січ назавжди припинила своє існування, про що 3 (14) серпня 1775 р. було повідомлено в маніфесті Катерини II, текст якого [8, с. 174] вражає своєю непослідовністю, цинізмом і демагогією. Перебіг подій, пов'язаних зі знищенням Запорозької Січі, відображено в українській історичній пісні, а саме:

*Ой Боже наш милостивий, помилуй нас з неба,
Зруйнували Запорожжя, — колись буде треба.
Уже ж москаль Запорожжя кругом облягає.
Ой облягши кругом Січі, покопали шанці,
Заплакали запорожці в неділеньку вранці.
Московській генерали церкви руйнували,
Запорожці в чистім полі, як орли, літали.
Ботурлінський козарлюга по Січі гуляє
Та все пана кошового вірненько благає:
«Позволь, батьку, пан кошовий, нам на бапти стати,
Найстаршому генералу з плеч голову зняти.
Москаль стане з палашами, а ми з кулаками,
Нехай слава не поляже проміж козаками!»
«Не позволю, милі братці, вам на бапти стати,
Бо єдна кров християнська, — гріх нам проливати!»*
[25]

Після знищення Запорозької Січі й арешту Петра Калнишевського січовики не знали, як склалася його доля. Котилися чутки, що він начебто подався на землі Війська Донського, про що згадується в українській народній пісні, наведеній Аполлоном Скальковським. Серед потомків запорожців в Катеринославській губ. в XIX ст. зберігався переказ про те, що після знищення коша Петро Калнишевський разом з іншими козаками перебрався у володіння турецького султана, одружився там і мав сина. «Досі, —

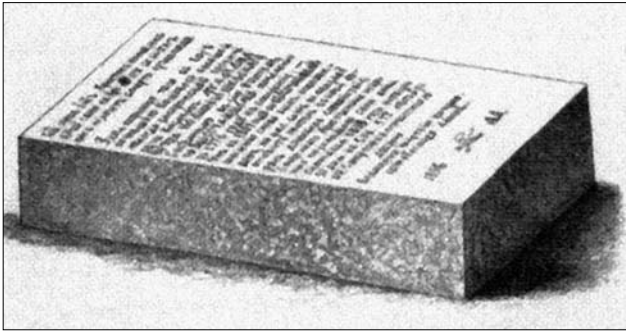

Іл. 1. Ікона «Покров Пресвятої Богородиці» із зображенням кошового отамана Петра Калнишевського в супроводі козацької старшини. Копія 1836 року з оригінальної січової ікони. Дж.: <http://www.memory.gov.ua/news/ikonkozatska-pokrova-vtsililo-lishe-trokh-bilshe-desyatka>

зауважував Петро Єфименко, посилаючись на оповідь Олексія Гатцука, — на руїнах Січі очікують появи запорожця, сина Калнишевського» [6, с. 412].

Насправді ж кошового отамана, супроводженого посиленою охороною, відправили до Москви, де ув'язнили в конторі військової колегії. Тут йому довелося провести майже рік, аж доки генерал-губернатор Новоросійського краю, генерал-аншеф військового відомства Григорій Потьомкін в листі до цариці Катерини II від 14 травня 1776 року не запропонував відправити Петра Калнишевського за якісь невідомі до сьогодні «дерзновенні вчинки» на довічне утримання до Соловецького монастиря. Цариця погодилася із пропозицією свого фаворита, власноручно поставивши на його листі резолюційовирок: «Бути по цьому» [6, с. 417].

25 червня 1776 року розпочався шлях Петра Калнишевського до місця його довічного ув'язнення, що пролягав болотами і хащами Вологодщини і Біломор'я — тут навіть не було поштових станцій, щоб відпочити, замінити коней і підводи. Козацького отамана конвоювало відразу сім військових:

Іл. 2. Первісний стан надгробка Петра Калнишевського біля правої стіни Спасо-Преображенського собору, зафіксований Дмитром Яворницьким [21, с. 168].

секунд-майор Олександр Пузиревський, унтер-офіцер і п'ятеро рядових. 11 липня арештантський обоз прибув до міста Архангельська, звідкіля Петра Калнишевського під охороною на спеціально найнятому судні відправили на Соловецькі острови. Небезпечна подорож, під час якої корабель двічі сідав на мілину і зазнавав ушкоджень, тривала до кінця серпня [16, с. 340—353].

Соловецьку обитель було засновано 1436 року преподобним Зосимою. Після того, як наприкінці XVI ст. тут збудували потужні мури, монастир перетворився на фортецю, де поряд із монахами постійно квартирував військовий гарнізон. Його також захищала сувора природа європейської Півночі: зв'язок з материком зберігався лише впродовж чотирьох відносно теплих місяців. Келії монастиря одночасно виконували роль тюремних камер, де в дуже тяжких умовах відбували покарання особи, що їх влада і церква вважали злочинцями. Згодом для політв'язнів і релігійних вільнодумців поблизу Архангельської вежі-фортеці спорудили спеціальну тюрму — Головленківську. В одному із її казематів і розмістили останнього кошового отамана Запорозької Січі.

Вперше про те, що трапилось з Петром Калнишевським після його арешту, довідався активний діяч українського національного відродження XIX ст. Петро Єфименко, який за участь в діяльності таємного політичного товариства з 1862 року відбував заслання в Архангельській губернії, де захопився збиранням етнографічних та фольклорних матеріалів серед місцевої людності. Під час перебування в селі Ворзогори в розмові з 80-літнім селянином-помором Лукіним він отримав інформацію про якогось «козацького отамана», якого той колись бачив

у Соловецькому монастирі [16, с. 416]. Наступного року Петро Єфименко знайшов в губернському архіві документальне підтвердження цієї інформації. Він залучив до пошукової роботи ще одного засланця з України — Павла Чубинського, що в грудні 1867 року розшукав на головному подвір'ї Соловецького кремля перед Преображенським собором могилу кошового отамана [7, с. 193]. 1887 року там побував Дмитро Яворницький, який вивчав монастирський архів і записав перекази про Петра Калнишевського [22].

З'ясовано, що Петро Калнишевський провів у Головленківській тюрмі близько 16 років [18, с. 74]. Стеля його каземату постійно протікала, і він просив відремонтувати її, що засвідчує лист намісника Соловецького монастиря від 12 жовтня 1779 р.: «За багаторазовим до мене проханням П.І. Калнишевського для потреби йому до виправлення і перекриття житла, в якому він живе, що від дощу велика течя відбувається, від чого і одежа на ньому гниє, і просить ваше високопреподобіє... на його рахунок найняти чотирьох чоловік і навесні з іншими монастирськими робітниками надіслати з вказівкою на його ім'я, хто і якими цінами» [16, с. 368]. Це прохання було задоволене, стелю каземату справді відремонтували коштом в'язня.

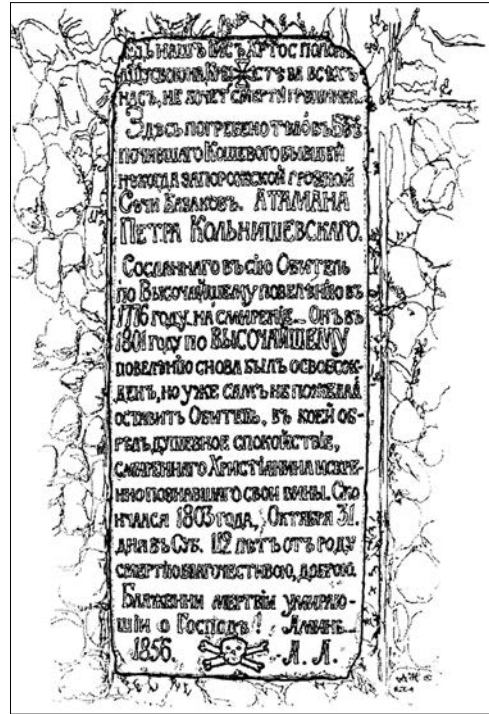
Згодом Петра Калнишевського перевели в інший напівпідземний каземат в помешканні «Сушило», яке знаходилось неподалік від монастирського млина, поблизу Білої Вежі. В 80-х роках XIX ст. в ньому побував Михайло Колчин, людина демократичних поглядів, тодішній фельдшер Соловецького монастиря, що згодом детально описав останнє місце ув'язнення кошового отамана: «...Перед нами маленькі, аршина два висотою, двері з малюсінким віконцем посередині; двері ці ведуть в житло в'язня... Воно має форму лежачого урізаного конуса з цегли завдовжки аршина чотири і завширшки сажень, висота при вході три аршини, у вузькому кінці — півтора. При вході праворуч ми бачимо лаву — ложе для в'язня... На другому боці — залишки зруйнованої печі. Стіни... сирі, плісняві, повітря затхле, сперте. У вузькому кінці камери є маленьке віконце вершків шість у квадраті. Промінь світла, немов крадькома, через три рами і двоє ґрат тьмяно освітлює цей страшний каземат. При такому світлі читати можна було тільки в найсвітліші дні, та й то з ве-

ликим напруженням зору. Якщо в'язень намагався через це вікно подивитися на світ Божий, то бачив хіба що одне кладовище прямо перед вікном. Після півгодинного перебування в задушливій атмосфері каземату стає тяжко дихати, кров приливає до голови, з'являється якесь безмежне відчуття страху... В кожного, хто тут побував, навіть найсуровішої людини, мимоволі виринає з грудей якщо не крик жаху, то тяжке зітхання, і з язика злітає запитання: «Невже тут можна жити?» Невже люди були настільки міцні, що зносили роки цього домовинного життя?» [9, с. 9—10]. Все ж умови в казематі в приміщенні «Сушило», де Петро Калнишевський провів дев'ять років, були трохи кращими, ніж в Головинській в'язниці. Тут, як занотував Михайло Колчин, принаймні була пічка, яка обігрівала його в холодну пору року.

Тюремний режим, якому підпорядковувався Петро Калнишевський, був дуже суворим: йому заборонялось спілкуватися зі сторонніми людьми, вести переписку, не дозволяли прогулянки. Кошового отамана позмінно охороняли чотири стражники, які тричі на рік (на Різдво, Великдень і Преображення) виводили його із камери, щоб він мав змогу помолитися в церкві і пообідати в трапезній.

На утримання Калнишевського в монастирі, згідно з указом Катерини II, щоденно виділявся 1 карбованець (рубль), тобто 365—366 карбованців на рік. Ця сума, затверджена царницею за пропозицією Григорія Потьомкіна, давала змогу кошовому отаманові нормально харчуватись, купувати одяг, відремонтувати власну камеру і навіть щедро обдаровувати Соловецький монастир. Разом із тим, вона була лише мізерною часточкою вартості його майна, конфіскованого після зруйнування Запорозької Січі і потрапило до державного секвестру.

Задокументовано, що на момент арешту останньому кошовому отаманові належало 50 тисяч карбованців, кілька сотень червінців, понад 2 тисячі пудів збіжжя, на його зимівках паслося 639 коней, понад одна тисяча голів великої рогатої худоби, близько 14 тисяч овець і кіз [5, с. 463]. Маючи значні прибутки від ведення господарської діяльності, він був щедрим благодійником, збудувавши церкву Святої Трійці в селі Пустовійтійка, дерев'яний собор Святої Покрови в місті Ромни, Георгіївську церкву в селі Петриківка тощо. Церкві в Пустовій-

Іл. 3. Епітафія на намогильній плиті Петра Калнишевського. Малюнок Олександра Харлана (2004) [19, с. 277]

тівці кошовий отаман замовив і подарував Євангеліє в срібній орнаментованій оправі, справжній мистецький шедевр, який обійшовся йому в 600 золотих карбонців.

Петро Калнишевський щедро обдаровував також січову церкву, спеціально для якої на липовій дошці розміром 44 x 66 см була написана ікона Покрови Божої Матері, до якої з молитвами звертають свої погляди дві групи запорожців [11]. Серед шести низовиків праворуч є постать літнього сивочолого козацького отамана у старшинських строях, з великою медаллю на грудях, із шаблею на лівому боці, зовнішність якого характеризується чітко окресленим, доволі широким носом, округлою головою, з маківки якої звисає традиційний козацький оселедець. За переказами, записаними Дмитром Яворницьким, тут зображено Петра Калнишевського [22, с. 79]. За спогадами селян-поморів, останній кошовий отаман Запорозької Січі носив коротку бороду, мав середній зріст, був широкоплечим, фізично міцним, хоч після тривалого перебування в тюремній камері постарів і схуднув [6, с. 413].

Багаторічне ув'язнення не зломило Петра Калнишевського. Він ніколи не втрачав власної гідності, мужньо зносив тяжкі випробування, що наприкінці життя зненацька випали на його долю. «Калнишев-

Іл. 4. Могила біля правої стіни Спасо-Преображенського собору, виявлена під час розкопок 2015 року [4, с. 32]

ський життя своє проводить смиренно, — повідомлялось в одному із монастирських документів, адресованого Синоду Російської православної церкви — і ніяких клопотів від нього немає» [6, с. 416]. Кошовий отаман стежив за своїм зовнішнім виглядом і, за свідченнями самовидців-поморів, вдягався в козацькі строї: червоний кармазин, китайчатий сюртук синього кольору з маленькими олов'яними гудзиками в два ряди. Цікаво, що на Соловках він, як і на батьківщині, продовжував розмовляти українською мовою («не так чисто, як по-російські») [6, с. 413].

Що ж до поширених в минулому тверджень про те, що після тривалого перебування в тюремній камері, будітмо заповненій нечистотами, Петро Калнишевський втратив людську подобу, відростивши довжелезну бороду і нігті [20, с. 30], то вони абсолютно не узгоджуються з докуменальними свідченнями, що є в розпорядженні сучасних вчених.

Навіть в останні роки свого життя Петро Калнишевський зберігав ясний розум і цікавився політичною ситуацією в Російській імперії. «Прийшли ми до трапезної перед обідом, чекали монахів з порціями, — пригадував Лукін. — Коли це проходить чоловік незнайомий у супроводі трьох солдатів з рушницями і питає нас зацікавлено: «Хто царем тепер? Як

царі живуть тепер і як ведеться на Русі тепер?»». Ми відповідали, що царем Олександр Павлович; живуть, як і раніше, всі, слава Богу, благополучно й добре. Він би й ще розпитував, та солдати не дозволили. «Від цього чоловіка, — казали вони, — відійдіть геть, з цим чоловіком не слід вам розмовляти». І монахи теж не дозволяли: «Архімандрит побачить, — казали вони, — так не добре вам за це буде». Архімандрит прийшов, і він підійшов для благословення. «Древен ти еси, землею пахнеш», — сказав архімандрит тому чоловікові. І справді, він був дуже старий: тут і життя своє скінчив. Пізніше монахи казали, що це якийсь кошовий отаман» [6, с. 412].

Петро Калнишевський провів в ув'язненні майже чверть століття, аж доки настоятель монастиря архімандрит Іона 4 травня 1801 року не ознайомив його з указом нового царя Олександра І, за яким йому «даровано прощення» і що надалі він може жити, де забажає. Однак мужній сивочолий козак, сила духу і здатність витримати тяжкі випробування якого вражають дотепер, не захотів залишити монастирських стін, пояснивши це в своєму клопотанні на ім'я архангельського цивільного губернатора, записаного писарем з його слів, так: «...Не можу наважитися вирушити в таку далеку дорогу, а маю намір залишок днів моїх присв'ятити служінню Єдиному Богу в цьому блаженному усамітненню, до якого через двадцятип'ятилітній час мого тут перебування звикнув я абсолютно, в обителі цій чекати зі спокійним духом кінця мого життя, що наближається». В цьому ж клопотанні Петро Калнишевський також просив залишити йому на утримання кошти, які він отримував раніше [16, с. 371]. Обидва прохання кошового отамана були задоволені властями.

На честь свого звільнення Петро Калнишевський замовив і подарував Соловецькій обителі розкішне Євангеліє в срібній оправі з позолотою вагою понад 2 пуди загальною вартістю 2435 рублів [21, т. 2, с. 167].

31 жовтня 1803 року (за ст. ст.) останній кошовий отаман Запорозької Січі помер. Чернецька братія, що глибоко шанувала колишнього в'язня за смиренність, гідність і щедрість, поховала його на найпочеснішому місці монастиря — південному подвір'ї поблизу вівтаря соборного Спасо-Преображенського храму, поруч з могилами архімандрита Феодорита і російського державного діяча і церковного публіциста

та «смутного часу» початку XVII століття Авраамія Паліцина [21, с. 168]. 1856 року за розпорядженням настоятеля монастиря Олександра Павловича на місці останнього спочинку Петра Калнишевського була встановлена гранітна надмогильна плита, на якій соловецькими каменярями було майстерно вирізьблено каліграфічними літерами 24 рядки епітафії, виконаної російською літературною мовою XIX ст: «Господь Ваш Иисус Христос положил душу свою на крест за всех нас, не хочет смерти грешника. Здесь погребено тело в Бозе почившаго Кошевого бывшей некогда запорожской грозной Сечи казаков, Атамана Петра Кольнишевского. Сосланнаго в сию обитель по высочайшему же повелению в 1776 году на смирение. Он в 1801 году, по Высочайшему повелению, снова был освобожден, но уже сам не пожелал оставить обитель, в коей обрел душевное спокойствие смиренного христианина, искренне познавшаго свои вины. Скончался 1803 года, октября 31 дня, в субботу, 112 лет от роду, смертию благочестивою, доброю. Блажени мертвии умирающи о Господи: Аминь. 1856 А. А.» [6, с. 419]. В другий зверху рядок вставлено хрест, викарбуваний за «грецьким» зразком, коли промені розширюються від перехрестя. В останньому рядку є символічне зображення черепа з перехрещеними кістками [19, с. 277]. Що ж до літер «А. А.», то це, як відзначив ще Петро Єфименко, абрєвіатура «Архимандрит Александр» — своєрідний підпис ініціатора виготовлення і встановлення надгробка [6, с. 419].

В липні 1923 року, після утвердження більшовицького режиму, Соловецький монастир було закрито. Замість нього організували радгосп — державне сільськогосподарське підприємство. Ченці спочатку залишалися в стінах колишньої обителі, що дуже постраждала від пожежі, допомагаючи новим господарям налагоджувати виробництво. Восени того ж року за постановою Ради народних комісарів СРСР було утворено «Соловецький лагерь принудительных работ особого назначения» (СЛОНОГПУ) — один із найстрашніших таборів більшовицького режиму, де в роки сталінських репресій загинули сотні тисяч людей. На підвір'ї Спасо-Преображенського собору, де знаходилась могила Петра Калнишевського, в той час заклали город, на якому в'язні вирощували овочі. Надгробок, який

кілька разів переміщували з місця на місце, зрештою, опинився на монастирському цвинтарі біля Онуфріївської церкви.

В 1938 р. на Соловках замість СЛОНа було створено закритий ізолятор для політв'язнів, засуджених на великі терміни, в роки Другої світової війни тут діяла школа юнг, у повоєнні роки — знову облаштували ізолятор особливого призначення для ворогів комуністичного режиму.

На початку 1960 рр. комунітична влада знищила сліди концтабору і тюрми, дозволивши громадянам СРСР відвідувати Соловецькі острови, щоправда, за особливим дозволом. 1974 року тут запрацював Соловецький державний історико-архітектурний музей-заповідник, співробітники якого і знайшли і поставили на облік надмогильну плиту Петра Калнишевського. Влітку 2002 року її, разом з іншими надгробками, перемістили до Германівського дворику поблизу церкви преподобного Германа, де за розпорядженням дирекції заповідника було облаштовано некрополь [1, с. 101].

Після проголошення незалежності України Соловецькі острови відвідало багато громадян нашої країни: письменники, публіцисти, представники козацьких організацій, вчені тощо, які приїздили сюди, щоб вшанувати пам'ять останнього кошового отамана Запорозької Січі. В 2003 р. у вежі «Сушило» було встановлено погруддя кошового отамана, виготовлене коштом запорізького підприємства «Мотор-Січ».

В перші роки після проголошення незалежності України громадські організації неодноразово пропонували перенести могилу Петра Калнишевського на батьківщину. З цією метою 1994 року член канадської філії фундації імені Івана Багряного Максим Марченко пожертвував власні кошти. Для організації цієї акції було створено наглядову раду, куди увійшли здебільшого письменники і члени громадських організацій, але не було запрошено жодного професійного археолога чи антрополога, без яких визначити місце могили Петра Калнишевського й ідентифікувати його тлінні рештки було неможливо. Усе закінчилося тим, що організатори цієї акції навіть не змогли потрапити на Соловецькі острови, і, зрештою, добровільно відмовилися від неї, повернувши кошти спонсору [10].

Питання про пошуки могили Петра Калнишевського на державному рівні не ставилося навіть за

Іл. 5. Графічний «атропологічний портрет» Петра Калнишевського, створений Іриною Решетовою [4, с. 40]

часів правління Президента України Віктора Ющенка, який, за припущенням Данила Кулиняка, є далеким нащадком останнього кошового отамана Запорозької Січі. Перспектива його вирішення видавалась вельми абстрактною, тим паче, що після «Революції гідності» стосунки між Україною та Російською Федерацією в гуманітарній сфері фактично звелись наніведь. Однак в ситуацію довкола могили останнього кошового отамана несподівано втрутився «релігійний чинник» українського буття.

В липні 2008 року Помісний собор Української Православної Церкви Київського Патріархату канонізував останнього кошового отамана. Він постановив «приєднати праведного Петра Калнишевського до лику святих для загального церковного шанування і занести його ім'я у православний церковний календар. Чесні останки праведного Петра вважати святими мощами і віддавати їх на волю Божу» [23].

Подібне рішення в грудні 2014 року прийняв Священний синод Української Православної Церкви Московського Патріархату, щоправда схваливши канонізацію Петра Калнишевського лише «...для місцевого прославляння та шанування в межах Запорізької єпархії» [24]. Що спричинилось до цієї акції УПЦ МП в розпал боїв на Донбасі, де українські воїни протистояли російським агресорам та їхнім маріонеткам — не відомо, хоча думка про її по-

літичну мотивацію, все ж, має певні підстави. Під час підготовки до канонізації Петра Калнишевського архієпископ Запорізький та Мелітопольський Лука (Андрій Коваленко) ініціював пошуки його могили та ідентифікацію тлінних решток. Спонсором цієї акції став Фонд Андрія Первозваного (Москва), що за статутом «...здійснює проекти, спрямовані на формування в суспільстві позитивного ставлення до традиційних, скріплюючих основ Росії — держави, церкви, армії» [25], Центр «Національна слава Росії», представництво в Москві АТ «Мотор Січ», президент «Мотор Січ» В'ячеслава Богуслаєв. Симптоматично, що до неї не залучили жодної української громадської організації і жодного представника української наукової спільноти.

Проведення пошукових робіт і керівництво розкопками здійснював науковий співробітник Інституту археології РАН Володимир Буров. В серпні 2015 року біля південної стіни Спасо-Преображенського собору Соловецького монастиря він виявив могилу і людський кістяк, ідентифікацію та антропологічні дослідження якого здійснено антропологами цієї ж наукової інституції Марією Добровольською та Іриною Решетовою. Короткий звіт про підсумки медико-антропологічних досліджень тлінних решток розміщено в інтернеті [27], розширений — люб'язно наданий авторові цієї статті¹.

Зауважено, що об'єктом комплексних досліджень, в процесі яких застосовувались різноманітні методи сучасної антропології та судово-медичинської експертизи, були череп та посткраніальний скелет гарної збереженості, які належали чоловікові, вік якого визначено як «понад 80 років» і водночас зауважено, що «...питання про те, чи мав даний індивід понад 100 років, є вкрай дискусійним» [4, с. 31]. Значний розвиток рельєфу м'язів на довгих трубчастих кістках вказують на те, що впродовж тривалого часу він вів активний спосіб життя, пов'язаний зі значними фізичними навантаженнями. На лівій стегновій кістці є чітко виражена «фасетка кавалериста» — специфічне морфологічне утворення, що формується в людини, яка регулярно впродовж тривалого часу займається верховою їздою. На трьох ребрах справа і на одному зліва зафіксовано сліди переломів, які заросли.

¹ Щиро дякую докт. істор. наук Марії Добровольській за надані матеріали.

Таблиця

Краніометричні ознаки черепа Петра Калнишевського

(№ за Р. Марті- ном	Ознаки	Мм
1.	Поздовжній діаметр	187
8.	Поперечний діаметр	145
17.	Висотний діаметр (ba — br)	142
20.	Висотний діаметр (po — br)	137
9.	Найменша ширина чола	94
10.	Найбільша ширина чола	125
11.	Ширина основи черепа	127
5.	Довжина основи черепа	106
12.	Ширина потилиці	108
45.	Ширина вилиць	137
40.	Довжина основи обличчя	101
48.	Верхня висота обличчя	80
47.	Повна висота обличчя	131
43.	Верхня ширина обличчя	105
46.	Середня ширина обличчя	98
60.	Довжина альвеолярної дуги	50
61.	Ширина альвеолярної дуги	68
62.	Довжина піднебіння	48
63.	Ширина піднебіння	38
55.	Висота носа	58
54.	Ширина носа	28
51.	Ширина орбіти від mf	43
51a.	Ширина орбіти від d	40
52.	Висота орбіти	35
77.	Назомаллярний кут	144, 2
Zm.	Зигмаксиллярний кут	131,5
SC.	Симотична ширина	12
SS.	Симотична висота	6
DS.	Дакріальна довжина	17
DC.	Дакріальна ширина	27
68 (1).	Довжина нижньої щелепи від виростків	112
68.	Довжина нижньої щелепи від кутів	79
70.	Висота гілки нижньої щелепи	61
71a.	Найменша ширина гілки нижньої щелепи	28
65.	Ширина суглобових відростків нижньої щелепи	116
66.	Кутова ширина нижньої щелепи	102
69 (1)	Висота тіла нижньої щелепи	34
8 : 1	Черепний показчик	77,5
48 : 45	Верхньолицевий показчик	58,4
52 : 51	Орбітний показчик	81,4
54 : 55	Носовий показчик	48,3
SS : SC	Симотичний показчик	50,0
DS : DC	Дакріальний показчик	63, 0

Довжина тіла (зріст) чоловіка, визначена на підставі розмірів плечової, стегнової та великогомілкової кісток за методом М. Тротер і Т. Глезер, становить близько 172 см [4; 27], що за антропологічною рубрикацією визначається як «середній» або трохи «вище середнього». На загал весь комплекс наведених даних свідчить про те, що обстежений за антропологічними методиками кістяк належав Петрові Калнишевському.

Аналіз краніометричних ознак черепа (див. таблицю) показує, що в останнього кошового отамана Запорозької Січі була мезокефалія, тобто середня довжина голови, середнє за шириною та висотою обличчя, добре профільоване в горизонтальній площині в нижній частині і помірніше — на рівні орбіт. Нижня частина обличчя дещо висунута вперед (альвеолярний прогнатизм). В його зовнішності простежуються також середні за висотою орбіти, довгий, середній за шириною ніс із високим переніссям. Такий комплекс ознак властивий представникам європеїдних антропологічних варіантів.

Наведені риси виразно простежуються на графічній антропологічній реконструкції зовнішності Петра Калнишевського, виконаній Іриною Решетовою. Зауважимо, що це лише анатомічне відтворення його зовнішності, позбавлене емоційного забарвлення художнього портрета. Враховуючи поважний вік кошового отамана, авторка зобразила його худорлявим, відзначивши, що в зрілому віці він був більш повнолицим [4, с. 28].

Антропологічне дослідження змушує вкотре повернутися до питання про вік (тривалість життя) Петра Калнишевського. Ще Дмитро Яворницький звернув увагу на те, що в офіційних документах Соловецького монастиря до 1801 року ніде навіть приблизно не вказано його вік. Вчений вельми скептично ставився до думки про те, що на момент смерті Петро Калнишевський мав 112 років. «Важко уявити, — писав він, — що 85-літній старець керував вільною ватагою запорозьких козаків» [21, с. 168]. З цього приводу Владислав Грибовський висловив припущення про те, що монастирське начальство вперше зацікавилось віком Петра Калнишевського приблизно за 10 років перед його звільнення і, «... зваживши на його вигляд, дійшло висновку, що має справу зі сторічним дідом» [2, с. 55]. Оскільки кошовий отаман прожив ще 12 років, то це й спричи-

нилось до утвердження версії про 112-річний вік кошового отамана, зафіксований на надмогильній плиті, встановленій через 53 роки після його смерті.

Ще на початку нинішнього століття вітчизняні вчені і представники громадських організацій могли побувати в Соловецькому монастирі й віддати шану світлій пам'яті Петра Калнишевського, який навіть в тяжких умовах ув'язнення не вратив сили духу, гідно витримав фізичні та моральні випробування, що випали на його долю. Нині потрапити туди можуть лише громадяни Російської Федерації і доморошені прихильники «російського світу». Однак я глибоко переконаний в тому, що наші співвітчизники за якийсь час, все ж, матимуть змогу вклонитися останньому отаманові Запорозької Січі Петру Калнишевському на місці його останнього спочинку.

1. Грибовський В.В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. Грибовський. — Дніпропетровськ : Пороги, 2004. — 130 с.
2. Грибовський В.В. Історія вивчення та перспективи дослідження соловецького періоду життя Петра Калнишевського / В. Грибовський // Січеславський альманах. Збірник наукових праць з історії українського козацтва. — Дніпропетровськ : Національний гірничий університет, 2008. — Вип. 3. — С. 45—58.
3. Грибовський В.В. Петро Калнишевський: нарис біографії / В. Грибовський // Петро Калнишевський та його доба. Збірник документів та матеріалів. — Київ : Дніпро, 2009. — С. 14—37.
4. Добровольская М.В. Медико-антропологическое лабораторное исследование скелетных останков из погребения у южной стены Спасо-Преображенского собора Соловецкого монастыря / М. Добровольская, И. Решетова. — Соловки ; Москва, 28 сентября — 10 октября 2015 года. — 45 с. — (Рукопись).
5. Дорошенко М. Нарис історії України / М. Дорошенко. — Львів : Світ, 1991. — С. 463.
6. Ефименко П.С. Калнишевский, последний кошевой Запорожской Сечи. 1791—1803 / П. Ефименко // Русская старина. — 1875. — Т. XIV. — Санкт-Петербург : Тип. В.С. Балашева, 1875. — С. 395—420.
7. Зиль А. Народознавець. Павло Чубинський і його доба / А. Зиль. — Київ : Казка, 2009. — 340 с.
8. Історія України: Документи. Матеріали / укл., комент. В.Ю. Короля. — Київ : Академія, 2002. — 448 с.
9. Колчин М. Ссыльные и заточенные в острог Соловецкого монастыря в XVI—XIX вв.: Исторический очерк / М. Колчин. — Москва : Посредник, 1908. — 176 с.
10. Коновал О. Козацька слава під мурами Соловків: де тлін Петра Калнишевського / О. Коновал // Україна молода. — 2001. — 16 серпня.

11. Коцур Г.Г. Автентичність портрета Петра Калнишевського: нове бачення / Г. Коцур // Сумська старовина. — 2011. — № XXXV. — С. 91 — 96.
12. Коцур В.П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття / В. Коцур, А. Коцур. — Київ : Переяслав-Хмельницький, 2004. — 360 с.
13. Кулиняк Д. «Од Калниша вісті...» / Д. Кулиняк. — Київ : Київська правда, 2004 — 344 с.
14. Кулиняк Д.І. Останній кошовий Петро Калнишевський / Д. Кулиняк. — Київ : «Знання» України, 1991. — 47 с.
15. Н[иколайчик] Ф. Родина Калнышевского / Ф. Н[иколайчик] // Киевская старина. — 1892. — Кн. 5. — С. 249—277.
16. Петро Калнишевський та його доба. Документи та матеріали / упорядники: Грибовський В.В. (головний упорядник), Мільчев В.Л, Синяк І.Л. — Дніпро, 2009. — 432 с.
17. Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / А. Скальковський. — Дніпропетровськ : Січ, 1994. — 680 с.
18. Фруменков Г.Г. Узники Соловецкого монастиря / Г. Фруменков. — Архангельск : Северо-Западное книжное издательство, 1968. — 200 с.
19. Харлан О.В. Надмогиляна плита останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського на території Соловецкого монастиря / О. Харлан // Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. 15. — Київ, 2009. — С. 273—278.
20. Шаповал І. В пошуках скарбів / І. Шаповал. — Київ : Дніпро, 1965. — 328 с.
21. Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. Яворницький. — Ч. II. — Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2005. — 401 с.
22. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: Повне видання / Д. Яворницький; переклад з російської І. Сварника. — Київ : ФОП Стебеляк, 2015. — 1072 с.
23. Канонізація святого праведного Петра Калнишевського // https://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uoskr_doc/34664/.
24. Канонизирован последний атаман Запорожской сечи Петр Калнышевский // <http://rublev.com/novosti/kanonizirovan-poslednii-ataman-zaporozhskoi-sechi-petr-kalnysheski>.
25. Объединенный сайт Фонда Андрея Первозванного и Центра Национальной Славы // <http://far.ru/>.
26. Ой, Боже наш милостивий, помилуй нас з неба // <http://www.pisni.org.ua/songs/5306209.html>.
27. Результаты научных исследований останков предположительно Петра Калнышевского // <http://hram.zp.ua/?p=86215>.

Serhii Segeda

PETRO KALNYSHEVSKYI:
SOLOVETSKY'S IMPRISONMENT,
THE FATE OF THE GRAVE,
THE ANTHROPOLOGICAL PORTRAIT

The article summarizes the data of historical sources and scientific researches concerning the circumstances of the imprisonment and conditions of detention at the Solovetsky Monastery of the last Kosh Ataman of Zaporozhian Sich, Peter Kalnysheskyi. The fate of his grave is traced, the location of which was recently established after archaeological researches. The information about the appearance and anthropological features of this well-known figure in Ukrainian history is given, reconstructed on the basis of an analysis of literary sources and the latest anthropological studies.

Keywords: Cossacks, the last ataman of Zaporozhian Sich Peter Kalnysheskyi, grave, anthropological features.

Сєргій Сєгєда

ПЕТРО КАЛНЫШЕВСКИЙ:
СОЛОВЕЦКОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ,
СУДЬБА МОГИЛЫ,
АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ

В статье обобщены данные исторических источников и научных разработок, касающихся обстоятельств заключения и условий содержания в Соловецком монастыре последнего кошевого атамана Запорожской Сечи Петра Калнышевского. Прослеживается судьба его могилы, местонахождение которой недавно было установлено по итогам археологических исследований. Приведены данные о внешности и антропологических чертах этого известного деятеля украинской истории, реконструированные на основании анализа литературных источников и новейших антропологических исследований.

Ключевые слова: казачество, последний кошевой атаман Запорожской Сечи Петро Калнышевский, могила, антропологические черты.